

Дар'я Гайдай

ІНШИЙ ЯК АЛЬТЕР-ЕГО СЕРБСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті проаналізовано психологічне підґрунтя формування образу Іншого та його значення в конструюванні національної ідентичності. Поняття Іншого внутрішньо притаманне націоналістичній доктрині, адже визначення меж певної спільноти передбачає відмежування від тих, хто до неї не належить.

Народження нового сербського націоналізму у 1980-х роках відбувалось під впливом кількох «значущих інших» та у безпосередньому зв'язку з їхніми націоналістичними дискурсами. У період загострення політичних та економічних відносин у СФРЮ образ Інших став не лише дієвим інструментом мобілізації сербського населення, а й фактором переосмислення сербами змісту своєї ідентичності.

Ключові слова: націоналізм, Інший, ідентичність, Сербія.

Daria Gaidai. Other as an Alter Ego of the Serbian Identity. The article analyzes the psychological basis of «Other» image and the role of others in the construction of national identity. The concept of 'otherness' is inherently present in the nationalist doctrine, since the process of defining community boundaries includes separation from those who does not belong to it. The birth of a new Serbian nationalism in the 1980s proceeded under the influence of several «significant others» and in direct connection with their nationalist discourses. In the period of the acute political and economic relations in SFRY the image of others became not only an effective tool for mobilization of Serbian population, but also a factor in redefining the content of their identity.

Keywords: nationalism, Other, identity, Serbia.

Більшість сучасних західних науковців визнають суб'єктивну та сконструйовану природу національних ідентичностей. В останні два десятиліття з'явилася маса досліджень, ціль котрих – деконструювати та розшифрувати ці ідентичності, щоб виявити відношення, які вони створюють і підтримують. Однак, розглядаючи націю як історично сформований конструкт, дослідники часто обмежуються інструменталістським поясненням поширення націоналізму. Провідну роль у суспільній мобілізації на етнічному підґрунті відводять елітам, котрі, переслідуючи власні політичні та економічні цілі, використовують націоналістичні гасла для зміцнення своєї влади. При цьому оминають питання сприйняття членами суспільства націоналістичної пропаганди. Не достатньо того, щоб еліта ствердила суттєвість етнічних критеріїв і використала їх для мобілізації суспільства, етнічні аргументи мають потрапити на сприятливий ґрунт. Суспільство має бути готовим слідувати за своїми лідерами під гаслами націоналістичної ідеології.

Дослідники націоналізму схильні розглядати національні ідентичності як абсолютні відношення: або група людей має певні спільні риси, які дозволяють визначити їх як націю, або ні. Однак насправді відчуття приналежності до певної нації стає значимим лише коли контрастує з емоціями, котрі представники нації відчувають стосовно Інших. Саме визначення групи людей як певної специфічної спільноти втрачає сенс за відсутності тих, від яких члени групи прагнуть дистанціюватись. Для розкриття цього відношення слід звернутись до напрацювань провідних американських та європейських психологів, котрі досліджували формування образу Іншого, його психологічні підґрунтя та особливості емоційного зв'язку індивідів зі своєю національною спільнотою.

Об'єктом цього дослідження є образ Іншого в сербському інтелектуальному дискурсі 1980-х років. Предметом – стратегії та обставини формування образу Іншого як альтер-его сербської ідентичності.

Більшість дослідників сербського націоналізму 1980-х років відзначають його реакційний характер. Так, головним двигуном націоналістичної риторики у Сербії на початку 1980-х років стало так зване косовське питання. Сербське населення із занепокоєнням спостерігало за демографічними змінами у провінції та зростанням політичного та економічного впливу албанської більшості. Югославська конституція 1974 року фактично урівняла в правах автономний край Косово з Сербією, надавши Косово статус суб'єкта СФРЮ, однак залишила його у складі Сербії. Це «половинчасте» рішення не задовольняло ні сербське керівництво, що фактично втрачало вплив у Косово, ні албанську більшість, яка прагнула повноцінного республіканського статусу для провінції. У 1981 році в Косово пройшли масштабних демонстрації, що перерости у зіткнення з поліцією та поклали початок т.зв. косовській інтифаді. Після масових заворушень у Косово, в ході яких албанські націоналісти закликали до виходу зі складу СФРЮ, серби почували себе дуже вразливими, оскільки баланс влади більше не був на їхню користь. Ця тривога знайшла своє вираження у 1986 році у Меморандумі Сербської академії наук і мистецтв, який став маніфестом сербського націоналістичного відродження. У Меморандумі вперше було окреслено проблеми, з якими зіткнулася сербська нація, і

що найголовніше – чітко названі їхні причини. Ідеї, викладені в Меморандумі, як і його походження, перетворюють цей документ на унікальне джерело дослідження коренів націоналістичної ідеології в Сербії.

Оскільки Меморандум займає центральне місце у нашій аргументації, необхідно вказати на кілька суттєвих моментів, пов'язаних з його написанням та публікацією. Як уже було зазначено, члени Сербської академії наук та мистецтв підписали Меморандум у 1986 році. Для підготовки цього документу у травні 1986 року було створено спеціальний комітет з академіків економічного, гуманітарного та юридичного спрямування. Однак 24 вересня щоденна белградська газета «*Vecernje novosti*» (Вечірні новини) опублікувала уривки найбільш гострих частин Меморандуму, робота над яким у той час ще продовжувалась. Керівництво Академії категорично заперечувало свою причетність до оприлюднення Меморандуму. У коментарях до першого офіційного видання (у 1995 році!) члени Академії стверджували, що взагалі не мали наміру оприлюднювати цей документ, оскільки писали його винятково для вищого партійного керівництва. Згідно з їхньою аргументацією, незавершені частини Меморандуму були опубліковані, щоб скомпрометувати весь документ і Академію загалом. Однак ця версія залишає без відповідей чимало запитань. Автори Меморандуму не могли не усвідомлювати, наскільки низькою є ймовірність того, що партійні лідери звернуть увагу на їхній надзвичайно критичний текст, якщо про нього не буде знати громадськість. Крім того, судячи з аргументації членів Академії, доступ до «чернетки» Меморандуму мало обмежене коло осіб, здебільшого автори тексту. Як би там не було, беззаперечним залишається той факт, що ідеї, викладені у Меморандумі, отримали жвавий відгук сербського населення і стали основою політичної програми Слободана Мілошевича.

Психологічні основи формування образу Іншого

Бурхливий інтерес до тематики та проблематики Іншого в західній думці виявився наприкінці ХХ століття і був тісно пов'язаний з ідеями Жака Лакана про самоідентифікацію індивіда через Іншого. Лакан радикально переглянув класичне поняття «суб'єкта». Якщо в рамках картезіанської традиції «суб'єкт» розглядався

як субстанціальна цілісність, як суверенний носій свідомості і ціннісна точка відліку в культурі, то, за Лаканом, сам суб'єкт постає як функція культури [2]. На думку вченого, «Я» людини ніколи не може бути визначене, оскільки вона завжди знаходиться у пошуках самої себе і здатна бути репрезентирована тільки через Іншого, через відносини з іншими людьми.

Структура людської психіки, за Лаканом, є складною взаємодією трьох складових: Уявного, Символічного і Реального. Уявне – це комплекс ілюзорних уявлень індивіда про себе (бажаний образ «Я»), який відіграє важливу роль у його психологічному самозахисті. Символічне – це сфера соціокультурних норм і уявлень, які індивід засвоює для нормального існування в суспільстві, в результаті зустрічі з Іншим. Реальне включає в себе безпосередні життєві функції (потреби та імпульси), які не доступні свідомості індивіда в будь-якій раціональній формі. Між суб'єктом як носієм культурних норм (символічне) і «Я» (уявне) відбувається постійна взаємодія. Для Лакана несвідоме – це мова Іншого, яка постійно редагується уявним.

Будучи спершу філософською концепцією, поняття Іншого як відчуження стало однією з центральних категорій сучасної психології, соціології, економіки та політології. Інший – це не «Я», це той, хто протистоїть мені у ціннісному та світоглядному плані. І разом з тим, Інший є моєю самопроекцією, альтер-его. У галузі соціальних наук поняття Іншого використовується при дослідженні процесів виключення спільнотами тих індивідів, яких вони хочуть підпорядкувати або які нібито не вписуються в суспільство.

Механізмом формування Іншого виступають психологічні стратегії захисту, які допомагають індивіду впоратися з різноманітними негативними переживаннями, залагодити внутрішньо особистий конфлікт та зберегти психологічну стабільність у ситуації, що сприймається як загрозна. Родоначальником концепції психологічного захисту вважається Зігмунд Фрейд, котрий зробив її основою своєї теорії психоаналізу. Особистість за Фрейдом складається з трьох основних підструктур: ід – несвідоме (воно); его – свідоме (я); суперего – несвідоме (над-я). Фрейд визначав захисні механізми «его» як несвідому стратегію, яку використовує індивід для захисту від відкритого висловлювання імпульсів «ід» і

зустрічного тиску з боку «суперего». «Его» реагує на загрозу прориву імпульсів «ід» або блокуючи вираження імпульсів у поведінці, або спотворюючи їх настільки, щоб їхній справжній зміст залишався прихованим. [5, с.88].

Концепція психологічного захисту знайшла широке застосування в психології при аналізі соціальної адаптації. Захисні процеси протікають на несвідомому і підсвідомому психологічних рівнях, а тому погано піддаються рефлексії [3, с.7]. Вони є засобами самообману, тобто спотворюють сприйняття реальності, щоб зробити тривогу менш загрозливою для індивіда та зняти напругу. Фрейд виділяв сім основних стратегій захисту: витіснення, проекція, заперечення, заміщення, раціоналізація, зворотна реакція та сублімація. На думку Фрейда, лише остання є конструктивною реакцією, адже передбачає висловлення негативних імпульсів у соціально прийнятний спосіб. Сублімація дозволяє «его» змінити мету або об'єкт імпульсів без стримування їхньої енергії.

У контексті нашого дослідження найбільший інтерес становлять механізми, які відіграють головну роль у конструюванні образу «іншого/ворога»: витіснення (відчуження) та проекція. Фрейд розглядав витіснення як первинну захисну реакцію, адже це найбільш прямий шлях подолання тривоги. Думки та почуття, пов'язані з травматичною ситуацією, витісняються із свідомості у підсвідомість. Як доводив Фрейд, придушені думки не зникають, а тому індивід змушений докладати чималих психологічних зусиль аби тримати їх під контролем. [5, с.90]. Проекція передбачає приписування власних негативних думок та дій Іншим. Цей захисний механізм дозволяє людині перекласти провину за власні промахи на когось іншого, знайти такого собі «цапа відбувала». На «проекції» базуються етнічні і расові стереотипи – видимі результати процесу «іншування».

Для ослаблення тривоги зазвичай використовується не один, а декілька захисних механізмів. Так «заміщення» передбачає переадресацію негативного імпульсу з більш загрозливого об'єкта на менш загрозливий. У рамках «раціоналізації» особа вдається до пошуку псевдопояснень, щоб представити ірраціональну поведінку як цілком розумну та логічну. Спотворення реальності дозволяє особі не лише виправдати свої дії, а й зберегти самооцінку.

Важлива роль у цьому відводиться механізму «заперечення», коли людина просто відмовляється визнавати неприємну для себе подію.

Один із засновників гуманістичної психології Карл Роджерс розглядав захисні механізми як реакцію на т.зв. кризу ідентичності: коли індивід усвідомлює невідповідність між своєю «Я-концепцією» та реальністю. Цей стан дезорганізації індивід сприймає як загрозу і відчуває тривогу. Для збереження цілісності своєї «Я-структури», а отже самоповаги, індивід вдається до таких захисних механізмів, як: спотворення сприйняття та заперечення. Спотворення сприйняття відбувається, коли певне переживання допускається до свідомості, але у формі, яка є сумісною із «Я-концепцією». Щодо заперечення, то, на думку Роджерса, відмова прийняти загрозливий переживання навіть у спотвореній формі може призвести до ряду психічних розладів [5, с.392]. Психологи наголошують, що хоча механізми психологічного захисту допомагають людині пережити кризову ситуацію, при частому або ж довготривалому застосуванні вони завдають шкоду психіці людини.

Найвідоміший представник американської гілки екзистенціальної психології Ролло Мей вважав причиною створення «образу ворога» (Іншого) небажання людини відповідати за свої держави. У книзі «Сила невинності» Мей, досліджуючи проблему добра і зла, розвиває концепт Іншого як альтер-его особи, винесеного назовні негативу [1]. Інший у Мея предстає в образі Сфінкса із міфу про Едіпа. Жителі Фів ніяк не можуть звільнитись від чудовиська, що живе за мурами їхнього міста, і змушені приносити йому людські жертви. Лише Едіпу вдається відгадати всі загадки Сфінкса і перемогти його. З точки зору Мея, Едіп досяг успіху, тому що знайшов у собі сили поглянути Сфінксу в обличчя, усвідомити той факт, що насправді чудовисько живе всередині людської душі. Едіп бачив себе у правдивому світлі, тобто усвідомлював свою провину та був готовий прийняти відповідальність. Натомість жителі Фів відмовлялись поглянути правді у вічі і проектували свою провину на Сфінкса за межами міста. Нова етика Мея проголошує, що витоки і доброго, і поганого слід шукати у самій людині, а ціль життя індивіда полягає у боротьбі зі своїм внутрішнім Сфінксом.

Роль Іншого в конструюванні національної ідентичності

Дослідники неодноразово звертали увагу на подібність психологічних реакцій індивіда та великих груп на загрозову ситуацію. Важкі умови життя (економічні проблеми, політичний конфлікт та дезорганізація суспільства) ведуть до пошуку винних, якими в рамках націоналістичної пропаганди виявляються представники інших етнічних груп. Звинувачення Інших дає індивіду/групі важливе у психологічному плані пояснення подій, що відбуваються, і пропонує простий і зрозумілий шлях подолання кризи, зазвичай за рахунок Інших.

Авторитетний американський психіатр Джон Мак дійшов висновку, що ідентифікація індивіда з певною групою виражається в емоційній прив'язаності, до якої він прагне не лише через переваги, що дає членство в групі, а й через страх перед самотнім існуванням та Іншими. «Досвід перебування ззовні, відірваним, підданим остракізму або знехтуванням власною національною групою настільки болісно спустошливий, що група може розраховувати на значний рівень поступливості своїх членів» [6, с.28]. За аргументацією Мака, ідентифікація з певною групою забезпечує задоволення трьох основних потреб індивіда: приналежності (a need for belonging), виживання (a concern about survival) та необхідність відчувати власну значимість та цінність (a need for a sense of worth or value). Ще під час ранньої соціалізації індивіди визнають своє членство у певній групі і починають проводити розрізнення між тими, хто всередині групи («ми»), і тими, хто ззовні («вони»). Рационально чи ні, вони відчувають тривогу та латентний страх стосовно намірів членів інших груп та шукають захисту у власній групі.

Таким чином, «Іншування» (відчуження) – невід'ємна частина конструювання будь-якої ідентичності, що виражається у розмежуванні, виключенні, підозрілості та антагонізмі стосовно членів інших груп. Визначення Інших допомагає внести ясність у власну самоідентифікацію через окреслення групових кордонів та особливостей; іншими словами розрізнити, що є «своїм», а що – «чужим».

Едвард Саїд, чия праця «Орієнталізм» стала поворотним пунктом у дослідженні поняття Іншого, підкреслює змінний та ситуативний характер національної ідентичності й ідентичності Інших. «Конструювання ідентичності – включає в себе й

конструювання своїх протилежностей та «інших», чия актуальність завжди залежить від безперервного процесу витлумачення й перевитлумачення їхніх відмінностей від «нас». Кожна історична доба й кожне суспільство наново створює своїх «інших». Отже, ідентичність «я» або ідентичність «іншого» далека від того, щоби бути чимось статичним, а є насправді досконало опрацьованим історичним процесом, що відбувається як змагання і втягує в себе індивідів та інституції в усіх суспільствах» [4, с.430].

Саїд підкреслює, що конструювання ідентичності, тобто вибір на користь тієї чи іншої версії ідентичності (або її елементу), – це не просто академічне фантазування, а «напружені соціальні змагання», які пов'язані з диспозицією сили та безсилля в кожному суспільстві. У рамках цих змагань вирішуються такі конкретні політичні проблеми, як імміграційні закони, правові норми індивідуальної поведінки, конституювання ортодоксії, характер і зміст освіти і спрямування зовнішньої політики, яка часто має справу з визначенням офіційних ворогів (Інших). Іншування часто пов'язано з демонізацією і дегуманізацією членів чужої групи, що служить виправданням імперіалістської політики відносно цих «неповноцінних» інших.

Італійська дослідниця культурного розмаїття та націоналізму Анна Тріандафіліду стверджує, що у націоналістичних студіях неправомірно применшують значення Іншого у конструюванні та (пере-) осмисленні національних ідентичностей. Тріандафіліду наголошує, що національна ідентичність стає значущою лише у протиставленні з іншими націями. Співвітчизники, за її словами, – це не просто близькі чи досить близькі один одному індивіди, це особи, які є ближчими один одному ніж члену іншої нації [13, с.599-600].

Поняття Іншого внутрішньо притаманне націоналістичній доктрині, яка стверджує існування безлічі націй, однак не дає відповіді на питання, що це за нації і якими є їхні межі. Тому одним з головних завдань націотворення стає визначення меж та характерних рис певної нації відносно її сусідів. Інакше кажучи, національна ідентичність формується у результаті інтерпретації рис притаманних певній спільноті у контексті дій та національної риторики інших спільнот, від яких ця спільнота прагне диференціюватися. Тріандафіліду розширює цю тезу, звертаючи увагу на постійну мінливість національної ідентичності. Інші, відзначає дослідниця,

відіграють центральну роль також у процесі переосмислення національної ідентичності відповідно до нових умов та емоційних/матеріальних потреб членів нації. У період політичних та економічних катаклізмів Інший стає інструментом мобілізації та об'єднання членів групи, а також фактором переосмислення нацією змісту своєї ідентичності. Дослідниця відзначає, що саме у процесі конфронтації з іншою групою відбувається трансформація національної ідентичності через підкреслення її унікальності та вищості над Іншими. Для конкретизації свого аргументу Тріандафіліду вводить поняття «значущих інших», під яким розуміє інші нації та етнічні групи, які сприймаються членами певної нації як загроза їхній самотності, автентичності або незалежності.

«Значущий інший» не обов'язково повинен бути сильнішим чи більшим за націю (назвемо її нація А), на ідентичність якої він впливає через свою «загрозливу» присутність. Головне, щоб члени нації А вірили в те, що цей «значущий інший» (нація Б) загрожує їхньому благополуччю чи навіть існуванню. Отже, «значущим іншим» для нації А може бути національна чи етнічна група (Б), яка претендує на територію або культурний спадок, які члени нації А вважають своїми. Озвучуючи подібні претензії, нація Б фактично ставить під сумнів самотність та унікальність нації А, тобто її право називатись нацією. Соціально-психологічні дослідження групової поведінки показали, що найсильніша конкуренція між групами, які мають чимало спільних характеристик. А тому найчастіше в ролі «значущого іншого» виступає саме культурно близька сусідня група.

Образ Іншого у сербській національній свідомості

Більшість авторів сходяться на тому, що саме претензії косовських албанців стали каталізатором зростання націоналістичних поглядів у Сербії, в першу чергу, серед сербської інтелектуальної еліти [12, с.8]. Однак, що залишається поза увагою дослідників, так це вплив косовського питання (хто буде керувати в Косово?) на зміст націоналістичного дискурсу Сербії. Американський історик Нік Міллер доводить, що післявоєнний сербський націоналізм зароджувався як легітимний та гуманістичний рух дисидентів [11]. На початку 1980-х років із загострення міжнаціональних відносин в Косово та соціально-економічної ситуації у СФРЮ акцент руху почав зміщатися від принципу захисту прав всіх націй у бік

захисту прав лише сербської нації. Сербська преса того часу рясніла оповідями про жахливі умови життя сербів у Косово, через які вони були змушені залишити провінцію. Ці оповіді стали потужною зброєю в руках критиків комуністичного керівництва Сербії, перетворивши вчорашніх дисидентів у захисників нації. Разом з тим однобічні та емоційні розповіді про систематичні утиски та дискримінацію сербів у Косово радикалізували та звузили дискурс націонал-демократичного руху в Сербії.

Меморандум Сербської академії наук і мистецтв, частково опублікований у 1986 році, став своєрідним підсумком п'ятирічних внутрішньо сербських дебатів (щодо ситуації у Косово та СФРЮ загалом). Лейтмотивом Меморандуму стало ствердження катастрофічного становища, в якому опинилася сербська нація з вини інших югославських націй. Автори документа стверджують, що «навесні 1981 року (протести косовських албанців) сербському народу була оголошена відкрита і тотальна війна», а її наслідком став «фізичний, політичний, правовий та культурний геноцид сербського населення у Косово і Метохії».

«Ця війна була заздалегідь ретельно підготовлена під час різних стадій адміністративної, політичної та конституційної реформи... Відкрита війна, яка триває вже майже п'ять років, ведеться з умілим використанням різноманітних методів і тактик, а також активної підтримки різних політичних центрів Югославії. Однак ми досі не дивимось цій війні у вічі і не називаємо її по імені, хоча вона триває довше, ніж вся національно-визвольна війна, яка велась з 6 квітня 1941 року по 9 травня 1945 року», – обурювались сербські академіки [9].

Вони попереджували, що якщо ситуація докорінно не зміниться, через десять років у Косово не буде жодного серба, і «етнічно чисте» Косово – ціль, яку недвозначно проголосили великоалбанські расисти, буде досягнута». «За останні двадцять з гаком років, понад 200 тисяч сербів були змушені залишити провінцію. Справа не лише в тім, що останні із представників сербської нації виїжджають із свої будинків у небачених кількостях, а у тому, що вони, будучи жертвами фізичного, морального і психологічного терору, схоже, готуються остаточно залишити провінцію», – стверджували автори Меморандуму.

Згідно з повоєнним переписом населення (1953 р.) албанці становили 64,9% населення Косово, а серби – 23,5%. Перепис 1971 року зафіксував ріст частки албанського населення провінції до 73,7%. Через десять років албанці становили вже 77,4%, а серби – лише 13,2%. Протягом 1980-х років кількість сербів, що проживали у Косово, продовжувала зменшуватись. Станом на 1991 рік албанці склали 83 % двомільйонного населення Косово, а серби лише – 11% [8, с.127]. Причини виїзду сербів з Косово були предметом багатьох наукових досліджень та журналістських розслідувань у 1980-х роках. Однак надмірна політизація цього і так непростого питання ставала на перешкоді будь-якому більш-менш об'єктивному аналізу. Сербські автори переконували, що головною причиною від'їзду сербів були погрози зі сторони їхніх албанських сусідів та дискримінаційна політика місцевої влади, зокрема при працевлаштуванні. Албанські дослідники стверджували, що сербські жителі найбіднішого краю СФРЮ просто переїжджали у більш успішні та благополучні регіони [7, с.118-120].

Окрім «агресивних албанських націоналістів» сербські академіки також попереджали у Меморандумі про загрозу, яку становлять національному виживанню сербів хорвати та словенці. На їхню думку, лідери двох найрозвинутіших югославських республік протягом десятиліть робили все, щоб тримати найбільшу югославську націю у підлеглому стані. Члени Сербської академії наук звинувачували хорватів і словенців у саботажі економічного зростання Сербії та цілеспрямованому обмеженні її політичного впливу на федеральному рівні. Головним інструментом підпорядкування сербів вони вважали «прищеплення сербському народу почуття історичної провини», яке послабило їхній опір агресивним діям інших націй. На переконання авторів Меморандуму, руйнація югославської єдності розпочалась, коли КПЮ, слідом за Комінтерном, розмежовувала нації СФРЮ на «гнобителів» (сери) та «пригноблених» (всі інші).

Поряд з косовськими албанцями хорвати займали центральне місце в аргументації авторів Меморандуму. Давнє хорватське-сербське суперництво отримало нове дихання, і йшлося не лише про політичну чи економічну сферу, а й культурну. Члени Сербської академії наук звертають увагу на асиміляторські плани Загреба

відносно сербських жителів республіки. На їхнє переконання, «фанатичне завзяття», з яким керівництво Хорватії створює окрему хорватську мову та обмежує культурні права сербів, у довгостроковій перспективі призведе до втрати хорватськими сербами їхньої національної ідентичності.

«Не всі національні групи СФРЮ рівні у своїх права. Наприклад, сербська нація не отримала права мати свою власну державу (в етнічних кордонах – Ред.). Великі групи сербського народу, які живуть на територіях інших республік, на відміну від національних меншин, позбавлені права використовувати свою рідну мову і алфавіт, не можуть створювати свої політичні, культурні організації або розвивати спільні традиції зі своїм «братами» (з Сербії – ред.)», – говорилося у Меморандумі.

Однак справа не лише у страху перед асиміляцією, як може видатися на перший погляд. У зміцненні націоналізму хорват, зокрема через незалежнення мови, автори Меморандуму передчували загрозу національній самобутності Сербії. Найбільш чітко цей страх перед «розірванням культурної спадщини» Сербії виражений у частині Меморандуму, де йдеться про спроби вкрасти у сербської нації її найбільші літературні надбання. Не називаючи «зłodіїв» по імені, члени Сербської академії наук зазначають, що у сербів забирають їхніх найкращих письменників «заради штучного створення нових регіональних літератур» Воєводини, Чорногорії і Боснії та Герцеговини.

«В атмосфері, створеній панівною ідеологією, культурні досягнення сербської нації були відчужені, узурповані або спаплюжені, проігноровані. Сербська мова придушується – і кирилиця поступово зникає. Культурна і духовна цілісність жодної іншої югославської нації не була так жорстоко розтоптана. Нічия інша літературна та художня спадщина не були так пограбовані і розорені як сербська», – стверджували сербські академіки.

У Меморандумі, якому судилося стати ідеологічною основою нового сербського націоналізму, сербська нація нагадує «обложу фортецю», яку атакують зі всіх сторін. Косовські албанці витіснили сербів з їхньої «священної землі», хорвати та словенці позбавили їх політичного та економічного впливу, а сербську культурну спадщину розділили між Чорногорією, Боснією і Воєводиною. Всі ці дії сербські академіки трактували як частини єдиного плану

національних еліт інших югославських республік, які прагнуть зберегти панування над Сербією. Ця теорія змови отримала свій подальший розвиток у численних працях сербських інтелектуалів кінця 1980-х – початку 1990-х років. Як відзначає Міллер, у середині 1980-х років серед лідерів суспільної думки Сербії сформувався консенсус, що сусідні нації загрожують самому існуванню сербської нації. Цей погляд став панівним серед політичної та інтелектуальної еліт Сербії незалежно від їхніх ідеологічних переконань [11].

Найбільш явно у Меморандумі 1986 року окреслено протистояння сербів з албанцями, хорватами та меншою мірою словенцями, які й виступали у ролі «значущих інших». Саме їхня «загрозлива присутність», використовуючи термінологію Тріандафіліду, стимулювала сербську інтелектуальну еліту об'єднати зусилля для етнічної гомогенізації сербської національної свідомості через ствердження існування кровного зв'язку між сербами, реінкарнацію Косовського міфу та звернулись до цінностей Сербської православної церкви. У ХІХ ст. роль чужого у сербській національній свідомості відігравали турки та у більш загальному плані – всі мусульмани. Косовські албанці як послідовники ісламу (пізніше боснійські мусульмани) були вписані в цей орієнтальний дискурс, водночас ожививши його.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що сербський націоналістичний дискурс від початку формувався на основі відчуження. Дихотомія «моя нація» vs «інші» стала ядром колективної ідентичності сербів. Вона надихала націоналістичний дискурс Сербії та водночас обмежувала його рамки: визначала, які історичні факти слід «пам'ятати», а які «забути», встановлювала територіальні та культурні кордони нації [10, с.64]. При цьому Інший у сербському дискурсі розглядався не просто як противник, а як непримиримий ворог. Постійне акцентування уваги мас-медіа на давніх образах та злочинах вело до дегуманізації противника: вчорашні сусіди втрачали своє людське обличчя та отримували зневажливі імена з минулого.

Меморандум Сербської академії наук, безсумнівно, перебільшував рівень асиміляторських та економічних загроз, з якими зіткнулась сербська нація. Однак він не зміг би так збурити сербське суспільство, якби його звинувачення не знаходили хоча б часткового підтвердження у реальності. Слід відмовитись від спрощеного

погляду на розвиток міжнаціональних відносин у СФРЮ в останнє десятиліття її існування, згідно з якими серби несуть якщо не одноосібну, то головну відповідальність за поширення націоналізму. Сербський історик Весна Песіч справедливо відзначає, що сербська етнічна мобілізація не досягла б такого рівня, якби інші народи тодішньої Югославії не проводили у той самий період подібної етнічної мобілізації [12, с.3-4]. За її словами, націоналістичні рухи різних югославських народів підживлювали один одного. Для частини націй сербський Меморандум 1986 року справді став поштовхом до етнічної мобілізації, у той час як для косовських албанців, хорватів та певної мірою словенців він був лише підтвердженням «реальності сербської загрози».

У 1987 році Хорватський національний конгрес опублікував в США свою відповідь на Меморандум Сербської академії наук і мистецтв. Автори цього документа стверджували, що сербський Меморандум є попередженням народам Югославії, що більшість сербських інтелектуалів «як і раніше наполегливо відстоюють ідею Великої Сербії». У свою чергу серби звинуватили хорватів у сербофобії та поширенні серед інших народів Югославії страху перед ідеєю «Великої». Наприкінці 1980-х років хорвати займають центральне місце у сербському націоналістичному дискурсі, на певний час відсунувши у тінь косовську проблему. В умовах загострення боротьби за владу на федеральному рівні хорвати, давні суперники сербів за вплив на Балканах, стали розглядатись як головна загроза виживанню сербському нації. У коментаріях до видання Меморандуму 1995 року члени Сербської академії наук стверджували, що ненависть до сербів є «головним, якщо не єдиним компонентом хорватського націоналізму».

Народження нового сербського націоналізму у 1980-х роках відбувалось під впливом кількох «значущих інших» та у безпосередньому зв'язку з їхніми націоналістичними дискурсами. Дослідження національних нарративів інших югославських націй свідчать, що у них протікали схожі процеси. Процес переосмислення національної ідентичності також в основному відбувався на основі відчуження. Кожна з югославських націй вважала себе жертвою інших та вбачала в їхніх діях реальну загрозу своєму фізичному та культурному існуванню.

Висновки

Концепт ідентичності як самості передбачає наявність у членів певної спільноти ряду спільних рис (мова, релігія тощо). Однак визначення тих рис, які стають головними маркерами національної ідентичності, відбувається у процесі проведення розрізнення «ми» vs «інші» та взаємодії з цим Іншим. Найменші відмінності між представниками різних груп у процесі відчуження абсолютизуються, а у крайніх формах наголошується їхня принципова несумісність. Так, релігійна відмінність між хорватами та сербами була абсолютизована настільки, що для учасників протистояння супротивник був представником іншої цивілізації, незважаючи те, що говорив майже тією ж мовою.

Конструювання колективної ідентичності потребує значущого Іншого, який по суті є альтер-егом певної групи зі знаком мінус. Інший виступає своєрідним дзеркалом для ствердження власного нарцистичного образу, позбавленого негативних рис та сповненого відчуття власної вишості та цінності. Іншими словами, образ Іншого є зібранням негативних характеристик та асоціальних цінностей, від яких члени певної групи прагнуть дистанціюватись. Крім того, Інший відіграє центральну роль у процесах згуртування та мобілізації членів групи. Таким чином Інший виступає психологічним захисним механізмом, який допомагає суспільству справитись з тривогою, почуттям провини та іншими негативними емоціями у період криз. При цьому Інший – це не хтось далекий і незрозумілий, це близький «ворог», у якого з членами групи може бути чимало спільних рис.

Водночас надмірне захоплення риторикою відчуження разом з переконанням у власній непогрішності веде до викривленого сприйняття реальності. Покладаючи на Іншого відповідальність за всі свої негаразди, члени групи відмовляються критично оцінювати власні вчинки та починають мислити виключно категоріями «свій-чужий». Подібний чорно-білий тип мислення не дозволяє членам групи вийти за межі власного націоналізму і зрозуміти іншу точку зору, а отже прийняти компромісне вирішення конфлікту. Як і у випадку індивідуальної психології, для нації, стурбованої пошуком зовнішніх ворогів, єдина можливість «видужати» – це усвідомити власну хворобу та зрозуміти, ким насправді є Інший.

1. Мэй Р. Сила и невинность. / Р. Мэй. – Москва, 2001.
2. Психология личности: словарь-справочник / под ред. Горностай П.П., Титаренко Т.М., Грабская И.А. – Київ, 2001.
3. Романова Е.С., Гребенников Л.Р. Механизмы психологической защиты: генезис, функционирование, диагностика / Е.С. Романова, Л.Р. Гребенников – Мытищи, 1996.
4. Саїд Е. Орієнталізм / Е. Саїд – Київ, 2001.
5. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – Санкт-Петербург, 1997.
6. Davis, S. Thomas Revising Group Attachment: Ethnic and National Identity // Political Psychology / S. Davis, – Vol. 20, No.1. – 1999.
7. Dragović-Soso J. Saviours of the Nation? Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism / J. Dragović-Soso – C. Hurst & Co. Publishers, 2002.
8. Eberhardt P. Przemiany demograficzno-etniczne na obszarze Jugosławii w XX wieku / P. Eberhardt – Lublin, 2005.
9. Mihailovic K., Krestic V. Memorandum of the Serbian Academy of Science and Arts: answers to criticism / K. Mihailovic, V. Krestic – Belgrade, 1995.
10. Mikula M. Nationalism and the Rhetoric of Exclusion // Southeast European Politics / M. Mikula – Vol. 3, No. 1. – June, 2002.
11. Miller N. J. The Nonconformists: Dobrica Ciosici and Micael Popovici Envision Serbia // Slavic Review / N. J. Miller – Vol. 58, No. 3. – Fall, 1999.
12. Pešić V. Ethnic Mobilization in Serbia // MIRICO: Human and Minority Rights in the Life Cycle of Ethnic Conflicts / Pešić V. – March, 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступ: <http://www.eurac.eu/en/research/institutes/imr/Documents/SerbiaReportWEB.pdf>
13. Triandafyllidou A. National identity and the 'other' // Ethnic and Racial Studies. – Vol. 21, No.4. – 1998.